

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота магістра
з теми: **«ЗАХІДНИЙ ПОХІД УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ
(ОСІНЬ 1655 Р.)»**

Виконала: студентка 2 курсу

IstAb1-M17 групи

Напряму підготовки

032 Історія та археологія

Лякович Т.В.

Керівник:

доктор історичних наук, професор

Степанков В.С.

Рецензент:

Кам'янець-Подільський, 2018 р.

ЗМІСТ

Вступ	3
РОЗДІЛ I. Історіографія проблеми, джерельна база та методологія дослідження	6
1.1. Історіографія проблеми.....	6
1.2. Джерельна база роботи.....	14
1.3. Методологічні засади дослідження.....	22
РОЗДІЛ II. Причини, передумови й початок Західного походу	27
2.1. Воєнно-політичні причини та передумови поновлення воєнних дій.....	27
2.2. Похід української армії до Львова.....	38
РОЗДІЛ III. Воєнні дії проти Корони Польської восени 1655 р	52
3.1. Облога Львова.....	52
3.2. Наступ української армії на територію Польщі та причини його припинення.....	59
РОЗДІЛ IV. Завершення походу та його наслідки для української держави	64
4.1. Поява татар і загроза військових дій з ними.....	64
4.2. Бої з татарами і укладення договору з ханом.....	68
4.3. Наслідки Західного походу 1655 р.....	77
ВИСНОВКИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	90
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Історії ж бо пишуть на столі.
Ми ж пишем кров'ю на своїй землі
Ми пишем плугом, шаблею, мечем,
Піснями і невільницьким плачем.
Могилами у полі без імен...

Ліна Костенко

Актуальність дослідження. Літо та осінь 1655 р. – це незначний в часовому вимірі відрізок Української національної революції, який в той же час характеризується подіями, що з часом стали більш масштабнішими і які в значній мірі виявилися лакмусовим папірцем того, що відбувалося на теренах молодій української держави. Адже саме в цей час держава під керівництвом Богдана Хмельницького, незважаючи на укладений договір про протекцію з Москвою, продовжувала стікати кров'ю у боротьбі за незалежність. Саме в ці роки перед повсталим народом стояла дилема: чи вдасться відродити повноцінну українську державу після сотень років бездержав'я, чи доведеться загинути з шаблею в руці? Це питання турбувало і Богдана Хмельницького.

Подібна проблема існувала і перед керівництвом та елітою Речі Посполитої. Польська владна верхівка розуміла, що втрата українських територій матиме незворотні наслідки для Речі Посполитої. Зважаючи на розкол серед шляхти, слабкість центральної державної влади, агресію Москви та Швеції, які окупували значні простори королівства, виникала ситуація, за якої Корона Польська могла загинути. Саме тому, поляки, активно діючи на внутрішньому та зовнішньому фронтах, опиралися наступові української армії восени 1655 р., очікуючи на допомогу Кримського ханства та намагалися домовитися з Карлом X Густавом про розрив його коаліції з Україною.

Розуміючи всю складність внутрішньо-економічної, соціальної та зовнішньополітичної ситуації, Богдану Хмельницькому доводилось протидіяти

ворогові перш за все на дипломатичному фронті. Але важливим залишався і військовий аспект протистояння, адже Городоцька битва, облога Львова, наступ українсько-московського війська на польські землі, небезпека татарського нападу і загострення відносин з Швецією вимагали чіткого та вмілого координування дій армії та її керівництва.

Загалом зазначені військово-дипломатичні події не стали завершенням військового етапу Української національної революції і не принесли миру та спокою на українські землі. Вказані факти навпаки показали, що Україна є заручником ситуації, яку розігрували більш сильніші сусіди – Московія, Швеція, Річ Посполита й Османська імперія. Все це переконливо доводить, що даний короткий хронологічний період є надзвичайно важливим для усвідомлення політичних процесів, що відбувалися у козацькій Україні в другій половині XVII ст., а також показує наукову та суспільну **актуальність** досліджуваної теми, свідчить про необхідність її об'єктивного та неупередженого вивчення.

Об'єктом дослідження є воєнні компанії української армії проти Речі Посполитої у середині XVII ст. та їхні наслідки.

Предметом дослідження є Західний похід української армії та його наслідки для Гетьманщини.

Хронологічні межі охоплюють період з липня по листопад 1655 р. Нижня межа пов'язана із звільненням полками Івана Богуна окупованої ворожими підрозділами Брацлавщини. Верхня межа обумовлена поверненням української армії з під Львова до козацької України. З метою кращого висвітлення досліджуваної теми, інколи виходимо за визначені межі дослідження.

Географічні межі роботи обумовлені теренами України та східних регіонів Корони Польської.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні причин, ходу та наслідків воєнної кампанії 1655 р. України проти Речі Посполитої.

Досягнення мети вимагає розв'язання наступних **завдань**:

- проаналізувати стан вивчення досліджуваної проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографіях;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- з'ясувати причини та передумови воєнних дій влітку-восени 1655 р.;
- висвітлити початок походу української армії в липні 1655 р.;
- розкрити характер польсько-кримських, українсько-російських та шведсько-українських відносин під час подій осені 1655 р.;
- висвітлити Городоцьку битву та облогу Львова, як основних військових подій осені 1655 р.
- розглянути наступ української армії на територію Польщі та вказати на причини його припинення;
- проаналізувати результати та наслідки для Української держави Західного походу армії, як важливого етапу Української національної революції.

Практичне застосування: матеріал з даної роботи можна використати на уроках з історії України у школі, при підготовці студентами семінарських занять, написанні курсових, бакалаврських, магістерських робіт, статей тощо.

Апробація дослідження. Дана робота виконана згідно навчально-наукової програми кафедри всесвітньої історії. Основні положення і результати роботи доповідалися на засіданнях кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету та на науковій конференції студентів і магістрантів історичного факультету у квітні 2018 р. (тема: «Облога Б. Хмельницьким Львова восени 1655 року та причини її невдачі»). Матеріали доповіді опубліковані в збірнику «Наукові праці студентів і магістрантів історичного факультету» за 2018 р. Результати дослідження допомогли вдало провести лекцію і семінарські заняття під час асистентської педагогічної практики.

Структура роботи визначається метою та завданням дослідження. Вона складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, літератури та додатків.

ВИСНОВКИ

Аналіз використаної джерельної бази та історіографії дозволив нам зробити наступні висновки:

1. Як засвідчує дослідження історіографії, історики у продовж XIX початку XXI ст. цікавились з'ясуванням досліджуваної проблеми. Проте комплексного опрацювання Західний похід української армії так і не діждався. Вивчались його окремі сторони. Певні аспекти досить ґрунтовно, а деякі поверхово. Зокрема, більш-менш повно вивчено питання впливу Охматівської компанії на причини походу, Городоцьку битву, дипломатичні відносини України з придунайськими державами, Кримом, Османською імперією, Швецією, напередодні та під час кампанії. Водночас існує брак досліджень про вплив цих подій на військово-політичне становище Речі Посполитої. Недостатньо розглянено контрнаступ української армії весною 1655 р., військові та цивільні аспекти облоги Кам'янця-Подільського, Львова та їх наслідки, укладання Озерянської угоди, повернення війська в Україну, втрати протиборчих сторін. Крім цього, надзвичайно тісний зв'язок наукової проблеми з нагальними завданнями політичного життя України, Польщі та Росії приніс у її дослідження чимало ідеологічних нашарувань, суб'єктивних упереджень. А тому вимагає уважного аналізу.

2. Доведено, що джерельна база роботи репрезентативна. Її структура включає розпорядчу документацію органів державної влади Речі Посполитої, Московії та козацької України, матеріали дипломатичного характеру, листування, наративні, картографічні джерела, матеріали періодики. Завдяки класифікації використаний джерельний матеріал дає можливість повно висвітлити окремі питання нашого дослідження, а деякі недостатньо. Найбільш цінними є епістолярні джерела, їх зручно аналізувати, з'ясовувати суть поставленої проблеми та використовувати, навіть зважаючи на те, що останні характеризуються значною різноманітністю. Недоліком джерельної бази є брак українських джерел. Щодо іноземних джерел, то більшість з них знаходиться в

архівах Польщі та Росії, розсіяні по різних колекціях та збірках документів і тому необхідна кропітка робота, щоб їх ввести до наукового обігу.

3. Визначено, що основними причинами продовження військових дій була складність укладення мирного договору з Річчю Посполитою на пропонованих польськими посадовцями умовах, відсутність надійних союзників, які б могли взяти основний тягар військових дій на себе, бажання Москви розпочати наступ проти Польщі в кількох напрямках, ускладнення соціального та економічного становища України і необхідність завершення революції перемогою.

4. Доведено, що передумови Західного походу наступні: на середину 1655 року пріоритетним завданням української зовнішньої політики й надалі залишається боротьба з Річчю Посполитою. В нових умовах основним методом реалізації поставленого українським керівництвом завдання визначаються наступальні українсько-російські військові операції, здійснювані в рамках угоди 1654 р. Загалом передумови для наступу склалися лише на початку літа 1655 р., коли підійшли московські полки. З метою гарантування безпеки південних кордонів активізували дипломатичні контакти з Оттоманською Портою та Придунайськими князівствами: Валахією, Трансільванією та Молдавією про початок бойових дій проти Речі Посполитої. Важливими передумовами походу стали швидкий збір української армії, забезпечення його необхідними припасами та амуніцією, слабкість польської армії через нестачу коштів, загроза шведського нападу, відсутність союзників, контрнаступ українського війська весною 1655 р., що звільнило від ворога захоплену Брацлавщину і підготувало наступу вглиб Західної України.

5. З'ясовано, що в наслідок контрнаступу українського війська в травні 1655 р. польська армія на території Західної України перестала існувати як серйозна бойова сила. В цьому заслуга українців і татар, які протягом 7 років разом боролися за українську перемогу та шведської армії, що відтягнула частину польських сил. Загалом в результаті першої фази походу українські полки змогли звільнити від польських і татарських військ територію між Бугом

та Дністром, взяли в облогу Кам'янець, а також змусили польську армію відійти на землі Галичини. Після отримання листа від шведського союзника Б. Хмельницький залишив подільську твердиню і вирушив до Львова.

6. Визначено, що Городоцька битва стала важливим етапом Західного походу української армії. Швидко пересуваючись в напрямку Львова українсько-російські війська легко вибивали польські залоги з міст та містечок Галичини. Особливістю дій російського керівництва була жорстокість відносно населення визволених міст, переселення їх та грабунок. Це призводило до небажання українського керівництва допустити російські залоги в західноукраїнські міста, щоб тим самим перетворити даний регіон ще в одну (поруч з Білоруссю) арену політичного протистояння і очевидно виступало певним стримуючим фактором розвитку західноукраїнської політики Хмельницького. Це, а також попередня поведінка московського керівництва посилювала конфлікт між Росією та Україною. Але останній не став перепоною для спільного виступу українсько-російських полків проти армії С. Потоцького, що розташувався біля містечка Городок в болотистій місцевості львівської околиці. Стрімкий наступ української піхоти, що скористалась підручними плавзасобами, застав польських жовнірів зненацька. Втративши Городок і оголивши фланг, С. Потоцький не зміг довго опиратися переважаючій чисельності російсько-українського війська і почав безладно відступати. Союзники отримали повну перемогу та змогли розпочати облогу Львова.

7. Встановлено, що завдяки контрнаступу українського війська на територію Брацлавщини, а далі наступу на Поділля, Галичину та розгрому армії Потоцького під Городком, військ для захисту Львова було небагато. Але все ж місто спромогло мобілізуватись і зібрати сили для опору українсько-російським військам. Проте Б. Хмельницький, спостерігаючи за політикою російської армії в Галичині, не планував брати місто, щоб не створювати нового форпосту російської влади в Україні. Саме тому, відіславши частину військ для наступу на польські землі, розпочав переговори з міською владою Львова та зосередився на дипломатичній діяльності. Остання відіграла значну роль в

тогочасній війні, адже після шведського «потопу» Річ Посполита була завойована шведами і Карл X Густав вимагав від Б. Хмельницького зняти облогу міста. На такі дії шведів впливала легкість здобутих військових перемог та, що саме головне, їх суспільно-політичне тло (добровільне визнання польською шляхтою протекції Карла X Густава). Тому, в цей час і надалі такі дії шведської дипломатії ускладнювали діалог України зі Швецією, детермінували появу нових ультимативних вимог керівництва останньої щодо обмеження поширення козацьких впливів. Не бажаючи загострювати відносини з колишнім ситуативним союзником та маючи в тилу кримського хана, гетьман на початку листопада зняв облогу та вирушив додому.

8. Доведено, що наступ української армії на територію Польщі створив військово-політичний прецедент, завдяки якому вага та значення України на міжнародному рівні значно виросла. Річ Посполита в ці дні не мала військ для свого захисту. А в цей час українська армія, за підтримки російських підрозділів, протягом жовтня та початку листопада успішно оволоділа десятками міст та містечок, серед них: Люблін, Перемишль, Ярослав, Казимир Дольний та інші. В усіх населених пунктах було встановлено козацьке самоврядування, а також міста принесли присягу російському царю. Такий наступ спричинив невдоволення серед польського населення та в середовищі шведського короля. Лише дипломатичне втручання шведської влади та наказ Б. Хмельницького відступати, змусили Д. Виговського повернутися назад на з'єднання з основними силами.

9. Визначено, що поверненням військ з Галичини додому розпочався останній етап Західного походу. Він був обумовлений конфліктом інтересів сторін, що розвивався на тлі наростання напруження в українсько-російських стосунках та вторгненням кримських орд в південні райони України. І хоча облога Львова не принесла успіху через небажання Б. Хмельницького віддавати це важливе коронне місто російській армії, то наступ на польські землі був успішним і показав зростаючу силу української армії та слабкість Речі Посполитої. Відступ розпочався після повернення корпусу Д. Виговського.

Спочатку в похід вирушили українські війська, а через 3 дні російські. Вважаємо, що причинами саме такого руху військ було бажання Б. Хмельницького швидше повернутися в козацьку Україну через наближення зими та близькість татар. Останні дотримуючись союзницьких зобов'язань перед Річчю Посполитою, об'єднались біля Кам'янця-Подільського з польськими залогами і вирушили назустріч українсько-російським військам. Саме це стало причиною поновлення воєнних дій в середині листопада 1655 р.

10. Також вплив на відновлення союзних відносин між Україною та Кримом мало бажання гетьмана продовжувати союзницькі відносини з шведами, адже не було можливості одночасно бути союзником Швеції та Криму. А тому Озерянські домовленості між Україною та Кримом дозволяли завершити Західний похід, не розривати військового союзу з Росією, підтримувати дружні відносини з Османською імперією та укласти фактично перемир'я з Польщею та татарами. Загалом угода передовсім відповідала інтересам обох країн (України та Кримського ханства) та, водночас, сприяла подоланню деморалізації польської влади, що в тогочасних умовах також відповідало українським інтересам. І хоча внаслідок боїв з татарами українські і російські війська понесли втрати, але вони не мали кардинального впливу на боєздатність союзного війська, а отже і не сприяли послабленню позицій гетьмана під час укладення договору.

11. Встановлено, що внаслідок Західного походу української армії восени 1655 р. вдалося звільнити від польських військ територію Брацлавщини, Поділля, Галичини, Волині, взяти в облогу Кам'янець-Подільський та Львів. Українські війська розгромивши ворога під Городком, змогли розвинути успіх та продовжити наступ на територію Польщі, де було захоплено та приведено до присяги населення ряду польських міст та містечок. Подальший успіх можна було розвинути лише за підтримки шведського союзника, але цього не сталося через власні плани бачення Карлом X Густавом нової політичної ситуації в Європі. В результаті таких дій союзника Б. Хмельницький змушений зняти облогу Львова і відкликавши війська з Польщі вирушити до козацької України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

Джерела:

Неопубліковані джерела:

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського.
Ф. І. Комплексний фонд "Літературні матеріали". Зібрання літературних творів і документів поч. XII-XX ст.
Оп.4.
Спр. № 5985. 160 арк.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського.
Ф. II. Комплексний фонд "Історичні матеріали". Зібрання історичних документів XVII-XX ст.
Оп.5.
Спр. 15564-15570. Сівський стіл розрядний, 65 арк.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського.
Ф. II. Комплексний фонд "Історичні матеріали". Зібрання історичних документів XVII-XX ст.
Оп.5.
Спр. № 13698-13716, Теки Нарушевича, Т.148. 84 арк.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського.
Ф. II. Комплексний фонд "Історичні матеріали". Зібрання історичних документів XVII-XX ст.
Оп.5.
Спр. № 15425-15487, Кримські справи, 265 арк.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського.

Ф. II. Комплексний фонд "Історичні матеріали". Зібрання історичних документів XVII-XX ст.

Оп.5.

Спр. № 15557-15561, Сибірський приказ, 317 арк.

6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського.

Ф. XXIV. "Уманська збірка". Колекція рукописів і автографів польських та західноєвропейських діячів XVI- початку XX ст., зібрана Антоном Казимировичем Жолкевським (1856-[1909]). Колекція XVI- XX ст.

Оп.5.

Спр. № 2410. Распоряжение, данное Стефаном Корячиньским о выплате денег Войцеху Бечынському направленому Сенатом в Константинополь, 10 апреля 1655 г. 1 арк.

Опубліковані джерела:

7. Акты Московского государства, изданные Императорской Академией Наук : [В 3-х т.]. / Под.ред. Н. А. Попова. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1890-1901. Т. 2 : Разрядный Приказ : Московский стол : 1635-1659. Санкт-Петербург: [Б. и.], 1894. XLV, 773 с.

8. Акты, издаваемые комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне. Вильно: Тип. А. К. Киркора, 1909. Т. 34: Акты относящиеся к времени войны за Малороссию (1654-1667). 578 с.

9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Елеонского и К, 1889. Т.14. 902 с.

10. Архив Юго-Западной России, изданный комиссиею для разбора древних актов. Киев: Тип. Имперского Ун-та Св. Владимира, 1914. Ч.3. Т.4: Акты, относящиеся к эпохе Б. Хмельницкого. 946 с.

11. Архив Юго-Западной России, изданный комиссиею для разбора древних актов. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. Ч. 2. Т. 2: Акты для истории

провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века. 734 с.

12. Архив Юго-Западной России, изданный комиссиею для разбора древних актов. Киев: Тип. Имперского Ун-та Св. Владимира, 1914. Ч.3. Т.6: Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649-1660 г.). 1908. 419 с.

13. Бобятинський К. Невідомі джерела з історії військових дій у період війни Речі Посполитої з Московією на території Великого князівства Литовського 1654-1655 роках // Український археографічний щорічник. Київ: 2007. Вип. 12. С. 7-24.

14. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. Том II. Освободительная война украинского народа и борьба за воссоединение с Россией (1648-1651 годы). Сост. П. П. Гудзенко, М. К. Козыренко и др. Москва: Из-во АН СССР, 1953. 558 с.

15. Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII ст. Львів: Вид-во АН України, 1994. 153 с.

16. Дневник облоги Львова Б. Хмельницьким 1655 р. // Жерела до історії України-Руси. Том VI. Львів: [Б. в.], 1913. С. 123-152.

17. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). Київ: Видавництво Академії Наук УСРС, 1961. 739 с.

18. Жерела до історії України-Руси. Львів, друкарня НТШ, 1911. Т. XII. 545 с.

19. Жерела до історії України-Руси. Львів, друкарня НТШ, 1913. Т. VI. 424 с.

20. Жерела до історії України-Руси. Львів, друкарня НТШ, 1924. Т. XVI. 235 с.

21. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Григорія Грабянки. Київ: Дніпро, 2006. 976 с., іл.

22. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. Львів: Центр Європи, 2002. 602 с.

23. История о невинном заточении ближняго боярина Артемона Сергиевича Матвеева, состоящая из челобитен, писанных им к Царю и Патриарху, также из писем к разным особам, с приобщением объявления о причинах его заточения и

- о возвращении из онаго. Санкт-Петербург.: Тип. Акад. Наук, 1776. С.1-224, 245-260, 241-400 с.; 1 л. фронт, (портр.). 8°
- 24.** Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.
- 25.** Літопис С. Величка Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. 371 с.
- 26.** Літопис Самовидця. Київ: Наукова думка, 1971. 205 с.
- 27.** Луняк Є. Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима сучасників: Хрестоматія. Ніжин: Б.в., 2013. 508 с.
- 28.** Луняк Є. Козацька Україна XVI-XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. Київ: ПП Лисенко М. М.: 2012. 808 с.
- 29.** Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут історії України НАН України; Канадський інститут українських студій, 2015. Т.4. 1655-1658 рр. 540 с.
- 30.** Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут історії України НАН України; Канадський інститут українських студій, 2014. Т.3. 103 с.
- 31.** Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Наукові записки. Том 14. історія. Історичні джерела. Національний університет «Києво-Могилянська академія». 1999. С.93-112.
- 32.** Мицик Ю. З українського дипломатарія другої половини XVII століття // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів: НТШ, 1997. Т.233. С. 360-397.
- 33.** Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657: збірник за документами актових книг. Київ: ЗАТ «Віпол», 2008. 1010 с.
- 34.** Немирич Ю. Роздуми про війну з московітами = Georgii Niemirycz. De Bello Moscovitico. / пер. з лат. мови В. Д. Литвинова, Я.М. Стратій; упорядник та передмова В.Д. Литвинова. Київ: Академперіодика, 2014. 60 с.

- 35.** Октября 1. Постановление собора бывшего в присутствии Государя Царя Алексея Михайловича из духовных и светских чинов, касательно объявления войны Польскому королю Яну Казимиру, за нарушение им мирных между государствами постановлений, и о принятии Гетмана Богдана Хмельницкого с войском Запорожским под защиту Российской державы // ПСЗРИ. Санкт-Петербург., 1653. Собрание 1. Т. 1. № 104. С. 293-301.
- 36.** Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. Киев: Университетская тип., 1852. Т. 3. 442 с.
- 37.** Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов. Киев: Университетская тип., 1898. Т. 3. 600 с.
- 38.** Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ: Либідь, 1994. 768 с.
- 39.** Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. Київ: Наукова думка, 1992. 325 с.
- 40.** Томашівський С. До історії перелому Хмельниччини: Листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. Київ: НТШ, 1927. С.529-579.
- 41.** Томашівський С. Самуїл Казимир Кушевич, райця львівський і його записна книжка // Записки НТШ. 1897. Т.15. С.1-24.
- 42.** Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657 [Текст] / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич ; ред. кол. В. Смолій [та ін.]. Київ: Альтернативи, 1998. 383 с.+дод.
- 43.** Шерар Ж-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків запорожців та козаків України, або Малоросії. Київ: Укр. письменник, 1994. 311 с.
- 44.** Birch T. A collection of the state papers of John Thurloe; secretary, Firft to the Council of State, And afterwards to The Two protectors, Oliver and Richard Cromwell. London: Woodward and Davis, Vol. IV. Containing Papers from September MDCLV to May MDCLVI. 1742. 775 с.

- 45.** Czolowski A. Bitwa pod Grodkiem. Epizod z najazdu moskiewsko-kozackiego 1655 r. // Tydzien. Dodatek literacko-naukowy «Kurjera Lwowskiego». 1905. Nr. 47. S. 373-375.
- 46.** Jaworski F. Obrona Lwowa 1655. R. Lwów: [B. B.], 1905. 40 s.
- 47.** Jemiolowski M. Pamietnik dzieje Polski zawierający (1648-1679). Warszawa: [B. B.], 2000. 618 s.
- 48.** Jemiolowski M. Pamiętnik obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spólcześnie, porządkiem lat opowiedziane. Lwów: [B. B.], 1850. 302 s.+10
- 49.** Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka. Warsrawa: [B. B.], 1853. T 1. 187 s.
- 50.** Jozefowicz J.T. Kronika miasta Lwowa obejmująca w ogolnoscii dzieje dawnej Rusi Czerwonej (1634-1690). Lwów: [B. B.], 1854. 505 s.
- 51.** Józefowicz J.T. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690. Lwoów: [B. B.], 1854. 504 s.
- 52.** Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Poznan: W ksiegarni Walentego Stefanskiego, 1840. T.1. 387 s.
- 53.** Kochowski W. Lata potopu 1655-1657. Warszawa: MON, 1966. 452 s.
- 54.** Kuszewicz S.C. Arma Cosacica // Жерела до історії України-Руси. Том VI. Львів: [B. B.], 1913. С. 3-226.
- 55.** Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. Warszawa: [B. B.], 1846. T.III. 306 s.
- 56.** Portofolio królowej Maryi Ludowiki czyli Zbiór listów, aktów urzędowych i innych dokumentów, ściągających się do pobytu tej monarchini w Polsce, przełożonych z francuskiego na język polski / Wyd. Przez Hr.E. Raczyńskiego. Poznań: [B. B.], 1844. T.1. 325 s.
- 57.** Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce, 1647-1656. Warszawa: [B. B.], 1980. T.3. 613, [3] s.
- 58.** Wimmer J. Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1648-1655 // Studia i materiały do historii wojskowosci. Warszawa, 1960. T.5. S. 477-532.

Література, монографії, статті:

- 59.**Андерсон И. История Швеции / Пер. с шведск. Н. А. Каринцева; под ред. и с предисловием Я. Я. Зутиса. Москва: Издательство иностранной литературы, 1951. 409 с.
- 60.** Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1885. 110 с.
- 61.**Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Либідь, 1993. 218 с.
- 62.**Аркас М.М. Історія України-Русі. Київ: Вища школа, 1990. 456 с.
- 63.** Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Київ: Час, 1993. 656 с.
- 64.** Бобжинській М. Очеркь історіи Польши. Санкт-Петербург: Университетская тип., 1891. 328 с.
- 65.**Борисенко В. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ століття: Навч. Посібник. Київ: Либідь, 1996. 616 с.
- 66.**Борисенко В. Українська держава у др. пол. XVII ст. // Київська старовина. 1994. № 5. С. 2-7.
- 67.**Брехуненко В. Донське козацтво як чинник зовнішньої політики Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. Київ: Інститут Історії України НАН України, 1995. С. 120-142.
- 68.** Будзиновський В. Хмельниччина в Галичині на підставі матеріалу зібраного та обробленого доктором С. Томашівським. Вінніпег: МАН, 1917. 61 с.
- 69.** Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. Харьков: Тип. Зильберга, 1882. 240 с.
- 70.** Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648-1657 рр. Лондон: Накладом української видавничої спілки, 1960. 21 с.
- 71.** Владимирский-Буданов М. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655-1657 гг. // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. Київ: Інститут Історії України НАН України, 1995. С. 253-265.

- 72.** Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. Киев: Гос. изд-во политической литературы УССР, 1992. 360 с.
- 73.** Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 539 с.
- 74.** Горобець В. Еліта козацької України у пошуках політичної легітимації : стосунки з Москвою та Варшавою 1654-1665 рр. Київ: Інститут історії України, 2001. 533 с.
- 75.** Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). 2000. №1. С. 245-271.
- 76.** Горобець В. Українська зовнішня політика напередодні та в часи війни з Російською державою (1657-1659 рр.) // «Істину встановлює суд історії». Т. 2. С. 239-242.
- 77.** Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. Київ: Наукова думка, 1972 192 с.
- 78.** Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. Київ: Лыбидь, 1991. 398 с.
- 79.** Грушевський М. Історія України Руси. Київ: Наукова думка, 1996. Т.9., Кн. 1. 602 с.
- 80.** Грушевський М. Історія України Руси. Київ: Наукова думка, 1996. Т.9., Кн. 2. 1631 с.
- 81.** Дашкевич Я. Родинний клан Хмельницьких // Київська старовина. 1995. №4. С. 95-101.
- 82.** Зарубіжні зносини Богдана Хмельницького : хроніка 1648-1657 років // Пам'ять століть. 2009. № 1-2. С. 58-111.
- 83.** Ісаєвич Я. Зв'язки братств із запорозьким козацтвом у XVII ст. // Київська старовина. 1992. № 1. С. 7-11.
- 84.** Історія України / В.Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін./ Під ред. В.А. Смолія. Київ: Альтернативи, 1997. 416 с.

- 85.** Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.А. Смолія. Київ: Україна, 1995. Т. 1. 350 с.
- 86.** Історія Української РСР: У 8-ми т., 10 кн. / Під ред. Ю. Ю. Кондуфора. Київ: Наукова думка, 1979. Т. 2. 615 с.
- 87.** Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження: наук.-метод посіб. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.
- 88.** Калакура Я.С. Історичні засади українознавства. Київ: НДІУ, 2007. 381 с.
- 89.** Капраль М. Національні громади Львова XVI XVIII ст. (соціально-правові взаємини) Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2003. 439 с.
- 90.** Качмарик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль-Львів: 1996. 327 с.
- 91.** Кісь Я.П. Промисловість Львова в період феодалізму (XIII-XIX ст.). Львів: Вид. Львів. унів., 1968. 222 с.
- 92.** Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI XVII вв., Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984. 82 с.
- 93.** Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Киев: Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.
- 94.** Кондратюк К. Козаччина у висвітленні українських істориків другої половини XIX століття // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.). Львів-Люблін: 1996. С.176-183.
- 95.** Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів. Київ: Україна, 1991. 493 с.
- 96.** Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. В 3-х т. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. Т. 9: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. 4-е изд., доп. и испр. Т. 1. 380 с.
- 97.** Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. В 3-х т. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. Т. 10: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. 4-е изд., доп. и испр. Т. 2. 448 с.

- 98.** Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. В 3-х т. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. Т. 11: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. 4-е изд., доп. и испр. Т. 3. 458 с.
- 99.** Крип'якевич І. Богдан Хмельницький Упоряд., приміт. Роман Крип'якевич; Передмова Ярослав Дмитрович Ісаєвич. 2-е вид., випр. і доп. Львів: Світ, 1990. 408 с.
- 100.** Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані дипломат часів Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. Київ: Інститут Історії України НАН України, 1995. С.243-263.
- 101.** Куліш П. Отпадение Малоросии от Польши (1340-1654). Москва: Т.3. 1889. 415 с.
- 102.** Мальцев А. Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии (1654-1655 гг.) // Воссоединение Украины с Россией 1654-1954. Сборник статей. Москва: 1954. С. 264-306.
- 103.** Мальцев А. Россия и Белоруссия в середине XVII века. Москва: Издательство Московского университета, 1974. 256 с.
- 104.** Оглоблин О. Хмелиниччина і українська державність. Нью-Йорк: [Б.в.], 1954. 24 с.
- 105.** Петровський М.Н. Нариси з історії України. Вип. 4: Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654) / Відп. ред. С. Н. Белоусов. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1940. 270 с.
- 106.** Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. Москва: Наука, 1987. 270 с.
- 107.** Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. Київ: Либідь 1993. 71 с.
- 108.** Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 351 с.

- 109.** Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія» 2009. 447 с.
- 110.** Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. 1750-ті рр.). Посібник для університетів. Київ: Вид-во «AMENHOTEP» 2016. 320 с.
- 111.** Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). Київ: Либідь, 1995. 624 с.
- 112.** Смолій В.А. Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 2009. 680 с.
- 113.** Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997. 368 с.
- 114.** Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // Укр. іст. журнал. 1998. №3. С. 3-12.
- 115.** Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). // Україна крізь віки К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. Т.7. 352 с.
- 116.** Степанков В.С. «Світло» і «тіні» українсько-кримських політичних відносин у роки Національної революції XVII ст. (1648-1676) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. 2016. Вип. 5. С.103-112.
- 117.** Степанков В.С. Українська революція 1648-1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Укр. іст. журнал. 1997. №1. С.3-21.
- 118.** Степанков В.С. Українська революція і європейський революційний рух XVI-XVII ст.: спільне і відмінне (до проблеми типології) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні

науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1997. Т. 1(3). С. 32-50.

119. Степанков В.С. Шведський вектор у зовнішній політиці Богдана Великого: формування, укладення Кам'янецької угоди та її провал (1649-1655 рр.) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 4. С.76-87.

120. Таїрова-Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : причини і початок Руїни : [монографія]. Київ: Основи, 1998. 447 с.: табл.

121. Тарасенко І. «Wojna Domowa» польського хроніста С. Твардовського. Київ: 2011. 206 с.

122. Теория и методология истории: учебник для вузов / Отв. ред. В. В. Алексеев, Н. Н. Крадин, А. В. Коротаев, Л. Е. Гринин. Волгоград: Учитель, 2014. 504 с.

123. Терлецький О. Історія Української держави. Львів: Смолоскип, брати мої, 2004. Т. 2. 304 с.

124. Федорук Я. Політика Кримського ханства в Охматівській кампанії 1654-1655 рр. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. Одеса: СПД Бровкін О.В., 2012. Вип.7. С.3-11.

125. Федорук Я. Українсько-польська війна в політиці Кримського ханства, Росії і Придунайських князівств (кінець 1654 початок 1655 років) // Проблеми країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Вип. 2. С.83-100.

126. Федорук Я.О. «Mercurius Politicus» про осінню кампанію Богдана Хмельницького 1655 року та її наслідки // Східний світ. 2016. №2-3. С.108-124.

127. Федорук Я.О. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 623 с. + 80 с. іл.

- 128.** Федорук Я.О. Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 р. // *Terra cossacorum: студії з давньої історії України*. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степановича Степанкова. Київ: 2007. С.155-187.
- 129.** Флоря Б.Н. Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVIII в. (Отв. ред.) Москва: Гуманитарий, 2007. 576 с.
- 130.** Форстен Г.В. Сношения Швеции и России во второй половине XVII века (1648-1700) // *Журнал министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург: 1898. № 165 (февраль). С.210-278.
- 131.** Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. Київ: Вид. імені Олени Теліги, 2009. 616 с.
- 132.** Чухліб Т.В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713) / Інститут історії України НАН України; Наук.-дослід. Ін.-т укр. козацтва. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. 288 с.
- 133.** Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 2. 560 с.
- 134.** Ярошинський О. Б. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. Київ: Либідь, 2005. 460 с.; 3 карти
- 135.** Яцкевич Є. Визвольні походи Б. Хмельницького на західні землі України. Львів: 1954. 36 с.
- 136.** Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655-1660 // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*. Warszawa: [Б. в.], 1957. Т.1. S. 453-466.
- 137.** Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowie XVII w. Warszawa: [Б. в.], 1985. 180 s.
- 138.** Dzieszynski R. Kkrakow w czasie potopu 1655-1660. Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 1976. 139 s.

- 139.** Frost R. *After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War, 1655-1660*. Cambridge: University press. 1993. 236 c.
- 140.** Gawęda M. *Wojskowość tatarska wymiar taktyczny* // Przemyski R. *Historia Wojskowosci* t. XLV: 2009. S.121-145.
- 141.** *Historia dyplomacji polskiej*. Pod. red. Zbigniewa Wójcika; oprac. Józef Gierowski, Jerzy Michalski, Henryk Wisner, Zbigniew Wójcik. Warszawa: [Б. в.], 1982. t. II: 1572-1795 [egz. z księgozbioru J. Łojka] 775 s.
- 142.** Kaczmarczyk J. *Bohdan Chmielnicki*. Wrocław: Wydawnictwo im. Ossolińskich, 1988. 267 s.
- 143.** Kubala L. *Wojna Moskiewska r. 1654-1655*. Warszawa: [Б. в.], 1910. 653 s.
- 144.** Kubala L. *Wojna szwedcka w roku 1655 i 1656*. Lwów: [Б. в.], 1913. 495 s.
- 145.** Lopacinski H. *Z czasów wojen kozackich. Przyczynki do dziejów Lublina z lat 1648-1655* // *Przegląd Historyczny*. Warszawa: 1909. T. 9. Z. 2. S. 228-358.
- 146.** Maciej A. P. *Opinia szlachecka wobec wojska koronnego. Stan badań oraz postulaty badawcze* // *Studia historyczno-wojskowe* red. M. Nagielski, Krakowie: Bobiatyński i P. Gawron. Tom V. S.157-175.
- 147.** Majewski A. *Marszałek wielki litewski Aleksander Hilary Połubiński (1626-1679). Działalność polityczno wojskowa*. Praca doktorska. Warszawa: [Б. в.], Uniwersytet warszawski, instytut historyczny. 2014. 492 s.
- 148.** Półwiartek (Rzeszów) J. *Najdalszy zachodni pochód wojsk B.Chmielnickiego mit a rzeczywistość* // *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів*. Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.) За редакцією Леоніда Зашкільняка. Львів-Люблін: 1996. С.76-91.
- 149.** Rawita-Gawroński F. *Bohdan Chmielnicki od elekcji Jana Kazimierza do smierci*. Lwów: Nakładem Księgarni H. Altenberga; Warszawa: Księgarnia P.F.E. Wende i Sp., 1909. T. 1. 376 s.
- 150.** Rawita-Gawroński F. *Bohdan Chmielnicki od elekcji Jana Kazimierza do smierci*. Lwow: Nakładem Księgarni H. Altenberga; Warszawa: Księgarnia P.F.E. Wende i Sp., 1906. T.2. 360 s.

- 151.** Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. Lwów: [Б. в.], 1909, Т. 2. 487 s.
- 152.** Rawita-Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego od śmierci B.Chmielnickiego do umowy Hadziackiej, Lwów: [Б. в.], 1907. 93 s.
- 153.** Skworoda P. Wojny Rzeczypospolitej Obojga Narodow ze Szwecja. Warszawa: [Б. в.], 2007. 259 s.
- 154.** Walewskij A. Historia wyzwolonej Rszeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kaźmierza (1655-1660). Krakow: [Б. в.], 1870. Т. 1. 471 s.
- 155.** Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej polowie XVII wiekii. Warszawa: [Б. в.], 1965. 385 s.
- 156.** Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu: O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, Wiedza Powszechna, 1968. 239 c.
- 157.** Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1997. 245 c.
- 158.** Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce // Dzieje narodu i państwa polskiego. Krajow: Agencja Wydawnicza, 1989. 80 s.

Дисертації та автореферати:

- 159.** Грабовецький В. В. Крестьянское движение в галицком Прикарпатье во второй половине XVII ст.: Автореф. дис... канд. ист. наук. Київ: [б. и.], 1958. 18 с.
- 160.** Дарчик С.В. Візія Національно-Визвольної війни українського народу (1648-1657 рр.) у спогадах та щоденниках шляхтичів Речі Посполитої. Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Острог: [б. в.], 2009. 180 с.
- 161.** Ісаєвич Я. Д. Місто Дрогобич в XVI XVIII ст.: дис... канд. іст. наук. Львів: [б. в.], 1960. 421 с.
- 162.** Олійник Л.В. Спільна боротьба українського та російського народів проти польсько-шляхетської агресії 1654-1667 рр. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ: [б. в.], 1963. 169 с.

- 163.** Паньків Б. М. Економічне розвиток міст і містечок Галицької землі во другій половині XVII першій половині XVIII вв.: Автореф. дис... канд. іст. наук. Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1983. 24 с.
- 164.** Петрович В. В. Історична топографія міста Володимира Х-XVIII ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Львів: Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, 2003. 19 с.
- 165.** Пирко В. А. Помісне господарство в Перемишльській землі в першій половині XVIII в.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 т. Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1970. 24 с.
- 166.** Стороженко І. С. Воєнне мистецтво Визвольної війни українського народу: 1648-1654 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний ун-т, 1994. 25 с.
- 167.** Туранлі Фергад Гардашкан-оглу. Українсько-кримські міждержавні відносини у середині XVII століття (за тюркськими історичними джерелами): дис... канд. іст. наук: 07.00.02. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1997. 198 с.
- 168.** Юга О. Політична еліта Речі Посполитої та «українська проблема»: пошук шляхів розв'язання (1648 – перша половина 1659 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.02. К.: [б. в.], 2016. 237 с.

Електронні ресурси:

- 169.** Битва під Городком 1655 р. Дата оновлення 10.05.2018. URL: https://kozaku.in.ua/kozacki_butvu/92-bitva-pd-gorodkom-1655-roku.html (дата звернення: 08.08.2018).
- 170.** Горб Є., Рябуха Ю., Цибрій А. Битва під Городком 29-30 вересня 1655 року: нова спроба реконструкції перебігу бою Дата оновлення 07.04.2018. URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/History/UkrPolRos/Gorb.html>. (дата звернення: 2.05.2018).

- 171.** Грушевський М. Історія України Руси. Т.9., Кн. 2. Дата оновлення 06.04.2018 . URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur9.htm> (дата звернення: 11.09.2018).
- 172.** Кейданская уния. Дата оновлення 06.07.2018. URL: <http://vklby.com/index.php/diplomatiya/17-diplomatiya/283-kejdanskaya-uniya> (дата звернення: 11.09.2018).
- 173.** Козаки під Львовом у 1648 р. (Рисунок невідомого художника, 2 пол. 17 ст.) Дата оновлення 06.04.2018. URL: https://www.pslava.info/LvivM_01-2,205816.html (дата звернення: 02.11.2018).
- 174.** Львів Зображення Львова 1618 р. Автор Braun Hogenberg Дата оновлення 06.04.2018. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Lwow_1.jpg (дата звернення: 04.10.2018).
- 175.** Посли львівського магістрату у Богдана Хмельницького. Художник Є.Турбацький Дата оновлення 10.04.2018. URL: <http://photo-lviv.in.ua/obloha-lvova-1655-roku/> (дата звернення: 07.08.2018).
- 176.** Хмельницька Л.В. Національно-визвольна війна Українського народу середини XVII ст. Дата оновлення 01.11.2018. URL: <http://ephsheir.phdpu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/8989898989/1057/%D0%9D%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5%20%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%201.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 20.10.2018).
- 177.** Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina. Дата оновлення 06.04.2018. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8#/media/File:Beauplan_Poland_XVII_map.jpg (дата звернення: 11.08.2018).
- 178.** Haute Volhynie, ou Palatinat de Lusuc; tire de la Grande Carte D'Ukrain, du Sr. le Vasseur de Beauplan . . . Nicholas Sanson (Paris, 1665) Дата оновлення 06.04.2018. URL: <https://arthurgautama.wordpress.com/2016/01/19/boplan/> (дата звернення: 27.07.2018).

- 179.** Map engraved either by Willem Hondius or Jan Janssonius originally sketched by Beauplan of the Podilia and Kyiv voivodeships. Typus_Generalis_Ukraina_1649
Дата оновлення 09.04.2018. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Typus_Generalis_Ukraina_1649.jpg (дата звернення: 15.09.2018).
- 180.** Regni Polonia magni ducatus Lithuania Дата оновлення 06.04.2018 . URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Regni_Poloniae_Magni_Ducatus_Lithuaniae_Tabula_Carolo_Allard.jpg (дата звернення: 1.10.2018).
- 181.** Russo-Polish War (1654–1667) Дата оновлення 16.04.2018 . URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Russo-Polish_War_\(1654%E2%80%931667\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Russo-Polish_War_(1654%E2%80%931667)) (дата звернення: 10.08.2018)
- 182.** Tartarie Europeenne ou Petite Tartarie... (Європейська Татарія, т.з. Мала Татарія) Дата оновлення 05.04.2018. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96_%D0%BC%D0%B0%D0%BF%D0%B8_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8_\(%D1%81%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA\)#/media/File:Tartarie_Europeenne_ou_Petite_Tartarie_ou_sont_les_Tartares_du_Crim.jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96_%D0%BC%D0%B0%D0%BF%D0%B8_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8_(%D1%81%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA)#/media/File:Tartarie_Europeenne_ou_Petite_Tartarie_ou_sont_les_Tartares_du_Crim.jpg) (дата звернення: 08.09.2018).